

ISBN 978-81-931984-1-4

Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns

Chole M. M.

Editors

Dr. Satish Y. Dandge
Dr. S. T. Shirsath

Editorial Board

Dr. Pratibha Patil **Dr. M. G. Pawar**
Dr. Pratibha Unhale **Dr. Jyoti Dhaygude**

Department of Public Administration
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad (M.S)

The Indian Institute of Public Administration (IIPA), Local Branch, Aurangabad (Maharashtra)

Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns

Seminar Proceeding of National Seminar on
'Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns'

Organized by

Department of Public Administration,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Sponsored by

Indian Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi.

March 11-12, 2016

©

Editors

Dr. Sanish Y. Dandekar
Dr. S.T. Shirsath

ISBN 978-81-931984-1-4

Data Compilation

Mrs. Usha Ambadas Khumbhe
Sai DTP Shop, Aurangabad

Printed by

Rudrayni Printers
D-70, Service Industries Area,
CIDCO, Aurangabad.

Published by

The Indian Institute of Public Administration
Local branch, Aurangabad, Maharashtra.

Note: The authors are responsible for all the opinions they stated and the editors does not hold responsibility for any of the views expressed by the authors.

Rs. 500/-

Index

Section A - Agricultural Status, Crisis and Policies			
Sr. No.	Title of the Research Paper	Authors Name	Page No.
1.	Agrarian Crises faced by the Farmers of Vidarbha with special reference to its Cotton Growers and the Issues of Governance	Dr. Neelima Deshmukh	1
2.	Impact of Land Policy, Land Acquisition on Indian Agriculture	Dr. Animesh Halder	15
3.	Agrarian Distress and Policy Measures	Dr. Sunil S Narwade	21
4.	Prism of Agriculture in Prismatic India: Problems and Solutions	Ms. Daisy Sharma	25
5.	Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns Confined Agricultural Policy and Schemes Ahead	Dr. Priti Pohekar	30
6.	Evaluation of Agricultural Policies to Cope up the Agricultural Crisis in India	Dr. Jayashri Birdavade-Bhandwadar	34
7.	Agrarian crisis: nature, causes and remedies	Shradha Chandra	38
8.	Indian Agricultural Pricing Policy	Dr. Sudhir Prakashrao Dinde	40
9.	Farmer's Indebtedness in India: A crisis unfolding	Sadiq Bagwan	42
10.	Drought Impacts and Adaptation Strategies for Agriculture in the Maharashtra State	Mr. Shinde Prakash Raosaheb	45
11.	An Assessment of The Effects of Land Ownership And Tenure Property Land Grab on Development -With A Particular Focus on Small Holdings and Rural Areas	Vijay R. Bhosale	48
12.	Challenges of Indian Agriculture Sector	Magar S. R.	51
13.	दक्षिण महाराष्ट्रातील पाणी वापर संस्था आणि राजकारण	प्रा. डॉ. वासंती रासम,	54
14.	भारतीय कृषी क्षेत्रातील संकटाचे स्वरूप	प्रा. डॉ. प्रभाकर ग. जाधव प्रा. शिवाजी श्री. जाधव	59
15.	विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) ची सद्यस्थिती व कृषिक्षेत्रावरील परिणाम	डॉ. मुरलीधर कुंडलीक इंगोले सिध्दार्थ कुंडलीक इंगोले	61
16.	भारतीय कृषी विकास : समस्या व उपाय	प्रा. डॉ. सोमवंशी मुक्ता गोविंदराव,	65
17.	भारतातील अन्न सुरक्षितता : एक आव्हान	डॉ. अंबादास पांडुरंग बर्वे	68
18.	सांख्यिक कृषि धोरण, योजना व अंमलबजावणीतील कृषि प्रशासनाची भूमिका	प्रा. चिद्रेवाड गजानन प्रा. मुरकुटे व्ही. व्ही.	72
19.	शेतकऱ्यांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या केंद्रशासन व राज्य शासनाच्या विविध योजना	कु. तृप्ती नामदेव पालखे डॉ. सुहास सखाराम पाठक	75
20.	कृषी संकटात राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेचे योगदान	प्रा. खंडू म. नवखंडे, प्रा. ज्ञानेश्वर ए. खोजे	79
21.	कृषिक्षेत्रातील बालमजुरी : समस्या व उपाय	कु. ज्योती सुभाष लहाने विलास गौबी जायभाये	82
22.	शेतकऱ्यांच्या विवाहासमर्थन फंड विम्याची भूमिका	देवकर प्रियंका दिनकर,	85
23.	भारताचे कृषी धोरण व जागतिक शेत	जिवक अण्णासाहेब खुणे	90
24.	शेतकरी समोरील प्रमुख समस्या	मंडार के. ज.	93
25.	विदर्भातील जलीसंचनाची स्थिती व अडचणी	माधव चोले	95
26.	शासनाच्या कृषीव्ययक योजनांचा अभ्यास	शिधु गणेश गरूड डॉ. कल्पना एच. धारगे	99
27.	कृषी क्षेत्रात महिलांची भूमिका व अवस्था	सुमन गणेश गरूड	101
28.	कृषिक्षेत्रातील शेतमजूर : समस्या आणि सद्यस्थिती	दिवटीबाड तानाजी माराती	103
29.	भारतातील शेतकरीव्ययक समस्या	बाहाण पोणमा सुप्रेश्वर,	106
30.	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यासां में चित्रित कृषीव्ययक समस्या	बाध किशोर अशोक	108
Section B- Agricultural Sustainability, Patterns, Experiments and Governance			
31.	Sustainable Watershed Management in Afghanistan: A case study	Dr. Ashutosh Mohanty	109

१९७० ते १९८० च्या दशकात भारतातील अनेक राज्यांतून आणि राज्यांतर्गत विकासाचा प्रादेशिक असमतोलपणा पुढे आलेला दिसतो. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे मंद गतीने विकास आणि आर्थिक नियोजनाला आलेले अपयश होय. प्रादेशिक असमतोलातून भारतात अनेक प्रश्न उभे राहिले, त्यात स्वतंत्र राज्याचा, राज्य स्वायत्ततेचा, फुटिरतेचा, एक भाषिक उप-प्रदेशवादाचा प्रश्न इत्यादी. महाराष्ट्रातील विदर्भाचा एक भाषिक प्रदेशवाद हा विकासातील प्रादेशिक असमतोलाचाच एक भाग आहे. महाराष्ट्राच्या १९८० पासूनच्या राजकारणात विदर्भाचा मागासलेपणा हा चर्चेचा मुद्दा बनला आहे. आणि त्यातूनच वारंवार स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी करण्यात येते.

येथे आपणास विदर्भाच्या मागासलेपणात मुख्यतः कारणीभूत असलेल्या जलसिंचनाचा अभ्यास करणार आहोत. विदर्भाची जलसिंचनामध्ये उर्वरित महाराष्ट्राच्या तुलनेत असलेली स्थिती, विदर्भाचा जलसिंचनाचा अनुशेष यासंबंधी आतापर्यंतच्या विभिन्न शासकिय-गैरशासकिय समित्यांचा अभ्यास अहवाल, त्यांचे निष्कर्ष, आणि वास्तविकरित्या विदर्भातील जलसिंचनाच्या अडचणी काय आहेत. तसेच शासनाची भूमिका कशी राहिलेली आहे. याचा पुढीलप्रमाणे आढावा घेणार आहोत. सिंचनामुळे शेतीचा विकास होतो. विदर्भातील ७५% लोक शेती करतात. तेथील जमीनही सुपीक आहे. पण मोठ्या प्रमाणात कोरडवाहू शेती असल्याने शेती विकास होत नाही. विदर्भातील शेतीचा विकास करण्यासाठी सिंचनाची नितांत आवश्यकता आहे. सिंचनक्षेत्रात विदर्भ मागास राहिलेला आहे.

'विदर्भ विकास महासभेच्या' अहवालानुसार १९८० साली राज्यात १७१९.५७ हजार हेक्टर जमिनीला सिंचन सुविधा उपलब्ध होती. त्याचे विभागनिहाय प्रमाण असे कोकण ३३.१२ हजार हेक्टर, प. महाराष्ट्र ८९५.२४ हजार हेक्टर, मराठवाड्यात ३९७.३५ हजार हेक्टर आणि विदर्भात ३९२.२५ हजार हेक्टर. जमिनीला सिंचन सुविधा उपलब्ध होती. एकूण ओलीताखालील जमिनीपैकी विदर्भात २२.८१% जमीन ओलीताखाली होती. प. महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भातील १७९.२१ हजार हेक्टर जमीन सिंचनरहित आढळते. १९८० सालच्या ओलीताखालील जमिनीच्या राज्य सरासरीचा विचार केल्यास विदर्भ सिंचनाबाबत राज्य सरासरीपेक्षा ४८.५७ हजार हेक्टरने मागे असलेला दिसतो. हे मागासलेपण दूर करण्यासाठी विदर्भावर १०६.४६१ कोटी रुपये खर्च होणे आवश्यक होते. दांडेकर समितीच्या अहवालानुसार १९८३ साली महाराष्ट्रातील सिंचन क्षमता ४११४.२८ हजार हेक्टर होती. त्यात विदर्भाचा सिंचन क्षमतेचा वाटा फक्त ७३४.६७ हजार हेक्टर (१७.२४%) होता. प. महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भ हा सिंचनक्षमतेबाबत १५८०.५ हजार हेक्टरने मागासलेला आढळतो त्याचवेळी राज्याच्या सरासरी प्रमाणाच्या तुलनेत विदर्भ हा सिंचनक्षमतेबाबत १६१.७० हजार हेक्टरने मागे असल्याचे दिसते. समितीच्या अहवालानुसार विदर्भातील सिंचन क्षमता आणि राज्याची सरासरी क्षमता यामधील तफावत भरून काढण्यासाठी ५२.७३१ लाख रुपयांचा निधी आवश्यक आहे. प्रभुसीता आणि पी.सी. सरकार यांच्या अभ्यासलेखानुसार १९८५-८६ साली विदर्भातील विकसित जिल्हे हे पूर्वीपासूनच सिंचन क्षमता असलेले होते. (भंडारा, चंद्रपूर, आणि गडचिरोली) परंतु प. महाराष्ट्रातील विकसित जिल्हे मागील २० ते २५ वर्षां दरम्यान सिंचनक्षम बनले आहेत. अर्थात ह्या जिल्ह्यांना सिंचनक्षम करण्यासाठी विशेष लक्ष दिले गेले. या अभ्यासक्रमानुसार प. महाराष्ट्राची सिंचनक्षमता विदर्भापेक्षा ३०.१८ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळते.

निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार (१९९४) महाराष्ट्रातील सिंचनाचा एकूण अनुशेष ७४१८ कोटी रुपये होता. त्यात विदर्भ विभागाचा वाटा ४,०८३ कोटी रुपये (५५.४%) होता. प. महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भातील सिंचनाचा अनुशेष ३,५३३ कोटी रुपयांनी (४७.६३%) जास्त आहे. या समितीच्या अहवालानुसार विदर्भाचा सिंचन अनुशेष इतर विभागापेक्षा जास्त आहे. १९९४ चा विदर्भाचा सिंचनाचा अनुशेष ७,९४.७९० हेक्टरचा होता. या पैकी जून २०१० ला अजूनही विदर्भातील अमरावती विभागाचा २,५५.१२० हेक्टरचा आहे. १९९४ चा अनुशेष दूर होणे शिल्लक आहे. नवीन अनुशेष निर्माण होणार नाही. असा मंत्रीमंडळाने २००० मध्ये घेतलेल्या निर्णयाबाबतची परिस्थिती पाहता विदर्भाचा सिंचनाचा अनुशेष जून २०१० मध्ये ११,५८,००० हेक्टर पर्यंत काढलेला आहे. राज्यातील वेगवेगळ्या विभागातील १९८२ पासून ते २०१० पर्यंत या २८ वर्षांतील सिंचनाच्या अनुशेषात झालेली वाढ खालील प्रमाणे आहे. तक्ता क्रमांक १ मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता १ : हेक्टरमध्ये रबी सम (तुल्य)

१	२	३	४
विभाग	१९८२	१९९४	२०१०
कोकण	१०५५८० ११.४२%	७६६८० ५.५०%	८५५६४० ४.५०%
पुणे	०.००	०.००	०.००
नाशिक	३०७३० ३.३२%	९१२०० ६.५५%	१३३९१० ७.०३%
मराठवाडा	२६०६७० २८.२०%	४३०६४० ३०.९१%	५२६८९० २७.६७%
अमरावती	४१६८७० ४५.१०%	६९५६७० ४९.९३%	९६८८१० ५०.८७%
नागपूर	११०४४० ११.९५%	९९०४० ७.११%	१८९२० ९.९३%
विदर्भ	५२७३१० ५७.०५%	७९४७१० ५७.०४%	११५०१० ६०.८१%
एकूण महाराष्ट्र	९२४२९० १००%	१३९३२३० १००%	१९०४४५० १००%

आधार :- 'श्वेत पत्रिका' व त्याचे विदर्भावर नियोजित दुष्परिणाम (अॅड.मधूकर किंमतकर १२.१२.२०१२ नागपूर) पृष्ठ क्रमांक-०३

सिंचनात विभागवार झालेली वाढ खालील प्रमाणे तक्ता क्र.०२ मध्ये आहे. (हेक्टरमध्ये) व पिकाखालील जमिनीच्या तुलनेत निर्मित सिंचन क्षमतेची टक्केवारी दिलेली आहे.

आधार : १. डॉ.दांडेकर समितीचा अहवाल - १९८२

२. निर्देशांक व अनुशेष समितीचा अंतिम अहवाल- १९९४

३. महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण मुंबईचा वार्षिक अहवाल २०१०-२०११

महाराष्ट्रातील खोरे निहाय जलसंपत्तीची उपलब्धता स्थिती दाखविली आहे. या उपलब्ध पाण्यापैकी विदर्भाला सिंचनाकरिता गोदावरी व तापी खोऱ्यातून पाणी उपलब्ध आहे. गोदावरी खोऱ्यातील ३४.१८५ दलघमी अनुज्ञेय पाण्यापैकी विदर्भात २१,२६४ दलघमी पाणी उपलब्ध आहे. श्वेत पत्रिकेत दिल्याप्रमाणे १ दलघमी पाण्यातून १५० हेक्टरचे सिंचन होऊ शकते. याचा विचार केल्यास विदर्भातील गोदावरी खोऱ्यातून उपलब्ध पाण्यातून अंदाजे ३१,९०,००० हेक्टरची सिंचन क्षमता विदर्भात निर्माण होऊ

सिक्ती, तसेच त्याची खोऱ्यातून विदर्भाच्या उर्वराने १९०० हलधारी पानी उपलब्ध आहे. हा जलयतून ४,३५००० हेक्टरची सिंचन क्षमता मिळणे होऊ शकते. रबी सवळतुने सध्या ही सिंचन क्षमता ६५ पर्यंत होई. विदर्भात उपलब्ध असलेल्या जलयतून ०.३% विकासक्षेत्रातील क्षेत्र ओढीतारखाली घेऊ शकते. दुसऱ्या सिंचन आवेगाने सुद्धा विदर्भात खर्चून जलसिंचनक्षमता आहे. हे मान्य केले आहे. या उलट कृष्णा खोऱ्यामध्ये लक्षावन्नुसार अनुशेष १५,३५५ हलधारी खणण्याची मराठवाड्याच्या खणण्याच्या विभागा सोडल्यास संपूर्ण खणण्याचा वापर झाला आहे. पण विदर्भात उपलब्ध जलयतूनची फक्त ३.०% उलट पानी वापराचे प्रकल्प पूर्ण झाले व हा उपलब्ध जलयतून सोडता प्रत्यक्षात अतिशय प्रकल्पकारिता पानी जलयतूनाने सिंचन क्षमता ३.०% टक्क्यातून कमी झाली आहे. जे प्रकल्प अंदाजमाधीन आहेत. त्यातील कांदाचे प्रकल्पाचे कार्य वन जमिनीच्या अडथळीतून बंद आहे.

जलसिंचन अनुशेष "२३ मध्ये" कृष्णा खोऱ्यातील संपूर्ण पानी वापराचे प्रकल्प हाती घेण्यात आल्याचे तपुद केले आहे. या हाली घेण्यात आलेल्या प्रकल्पांची टिपिका १०४ २००४ ची उर्वरित किंमत ११,४५३ कोटी रुपयातली आहे. तेव्हा पासून असण्यात घातील ८ वर्षांचे या प्रकल्पकारिता भरपूर निधी मिळवली ते पूर्ण करण्यास शक्यता प्रमाणात निधी उपलब्धता येत आहे. शालत विदर्भातील प्रकल्पकारिता राज्यापालांच्या निर्देशाप्रमाणे मिळणारा निधी सातत्याने कृष्णा खोऱ्याकडे वळविताना जात आहे. राज्यापालांनी आपल्या निर्देशात या बाबत तीव्र नाराजी व्यक्त केली आहे. खालीलप्रमाणे तक्त ३ मध्ये विदर्भाचा व मराठवाड्याचा सिंचनाचा निधी उर्वरित म्हातरातून वळवण्यात आला आहे.

तक्त ३ : हेक्टरमध्ये रबी सव (तुल्य)

१	२	३	४
विभाग	१९८१	१९९४	२०१०
कोकण	८६९३०	२५६२३०	४३३९२०
	१०.३४%	३०.१९%	४९.४०%
पुणे	१३२९०१०	२२७३०२०	३६४००१०
	३५.३१%	६२.१४%	९९.२७%
तासिक	९८६१६०	१३४६३४०	२१९९३००
	२७.२४%	३६.७९%	५७.९४%
मराठवाडा	१७७७१०	१२९३६२०	२२०५१७०
	२०.०६%	२७.२०%	४७.८४%
अमरावती	२०७६९०	४१५८८०	८५२७९०
	१.०%	१३.२५%	२७.१८%
वसपूर	४५६९८०	७४७७२०	११६५८८०
	२१.९०%	३७.१४%	५९.१७%
विदर्भ	७३४६७०	११६३०००	२०१०८७०
	१४.२२%	२२.७७%	३९.५१%
एकूण म्हातरातु	४११४२८०	६३४१२१०	१०४८६२७०
	२२.५५%	३५.११%	५८.०६%

आध्यात - रबेत टिपिका व त्याचे विविधित दुप्पटीकरण (अड चपूकर किंमतकर जाणू ५७३-५)

राज्यपालांचे निधी वाटण्याचे आदेश सासकाने व पाळल्याने उच्च न्यायालयाने शासनाला फटकारले आहे. न्यायालयाच्या निकालाचे स्वरुपाचे उल्लंघन होत आहे.

केळकर समितीचे निरीक्षण

प्रौढशिक्षण असमतोल जाणून घेऊन समतोल विकसित करण्यासाठी कॅडिस-राष्ट्रावारी सरकारने फेब्रुवारी २०११ मध्ये अर्थातज्य विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली तज्ज्ञांची समिती नियुक्त करण्यात आली होती. २०१५ च्या विधिमंडळाच्या अधिवेशनात केळकर समितीचा अहवाल सभेसाठी ठेवण्यात आला. या अहवालावर विशेषतः विदर्भ व मराठवाड्यांच्या भाजपा-सेवा आमदारांनी टीका केली हा अहवाल चुकण्याचा, धडपून फेकून टाकण्याच्या स्वरुपाचा आहे. अशी वक्तव्ये करण्यात आली. समिती अनुशेषासाठी जिल्हा कडे तालुका घटक ठेवावा या वादात न पडता कारण तो वाद घापूवीच होऊन गेलेला आहे. अनुशेषासाठी जिल्हा हा घटक ठेवल्यास विदर्भाचा जास्त निधी तर तालुका घटक मान्य केव्हास प.महाराष्ट्राचा जास्त निधी मिळतो. या वादात समिती न पडता विदर्भ व मराठवाड्याला जास्तोचा निधी कसा मिळेल अर्थात प.महाराष्ट्रातील दुष्काळी तालुके यांसाठी विकास कसा होईल याचा विचार केलेला आहे. उदा : माण, खटाव, सांगोला या सारखे तालुके वर्षेभर दुष्काळग्रस्त राहिलेले आहेत. अशा तालुक्यात पानी नाही पाऊस नाही. अशा तालुक्यांचे दुष्काळ निवारणही झालेले पाहिजे. समितीने ४४ दुष्काळी तालुके आणि ८५ टेंपाईग्रस्त तालुके प्राधान्याने निधी द्याव अशी शिफारस केलेली आहे. दुष्काळी तालुक्यांची संख्या प.महाराष्ट्रात जास्त आहे. तेव्हापुरतीच समितीने तालुका हा निष्क ठेवलेला आहे. त्यामुळे प.महाराष्ट्राला निधीत झुकले म्हाय दिलेले आहे. तरीपण समितीला वाटते प.महाराष्ट्राचा विकास होत असताना विदर्भ व मराठवाड्यातील स्थिती बिघडत आहे. असे निरीक्षण समितीचे आहे. त्यासाठी समितीने मराठवाड्याला एकूण निधीच्या २५% निधी द्यावा. सध्या १५.४५% निधी देण्यात येतो. तर विदर्भाला ३२.८८% निधी सध्या देण्यात येतो. आणखी एक टक्का निधी वाढवण्या असे सुचिले केलेले आहे.

समितीने येत्या काही वर्षांत मराठवाडा, कोकण आणि अमरावती विभागाच्या तुलनेत पुणे विभागात विक्रमी सिंचन प्रकल्प झाल्याची नोंद केली आहे. त्यासाठी समितीने योग्य व्यवस्थापन करून सिंचन प्रकल्पांना निधी जलद उपलब्ध करून द्यावे असे सुचविले आहे.

राज्यशासनाने आखलेल्या, विदर्भातील सिंचन अनुशेष निर्मूलन कार्यक्रमाला संघ गतीचे प्रहण लागले असून २०१३-२०१४ या वर्षात सिंचन प्रकल्पावर २ हजार २४३ कोटी रुपये खर्च करण्याचे उद्दिष्टे असताना केवळ ११७ कोटी रुपये खर्च झाल्याचे वास्तव समोर आले आहे. नव्या सरकार समोर, अनुशेष निर्मूलनाची गती वाढवण्याचे आव्हान आहे. सरकारच्या लेखी विदर्भातील कुलडाणा, अकोला, वार्शी, आणि अमरावती या चार जिल्हांचा २.३४ लाख हेक्टरचा सिंचन अनुशेष सिल्लक आहे. २००९ मध्ये अमरावती विभागाचा सिंचनाचा अनुशेष दूर करण्यासाठी पाच वर्षांचा कार्यक्रम आखण्यात आला होता. वेळोवेळी कोलमडल्याने २०१५-२०१६ पर्यंत ही सुदत वाढून देण्यात आली. परिणाम विदर्भातील अनुशेष निर्मूलन कार्यक्रमातील १०६ प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी १३ हजार ७२५ कोटी रुपये खर्च येणार आहे. अशापर्यंत अनुशेष निर्मूलनावर ६ हजार ६४० कोटी रुपये खर्च झाला असून ७ हजार ८४ कोटी रुपये खर्चाचे नियोजन आहे. अर्थात अनुशेष निर्मूलनाची गती फारच संघ आहे. त्याचे विभिन्न कारणे आहेत. वेळेवर निधी न मिळणे, पुरेसे कर्मचारी नसणे, कंत्राटदारांनी अर्धवट कामे करून सोडून देणे इ.

विदर्भात जलसिंचनाच्या अडथळी

राज्यात वनाच्या क्षेत्राची टक्केवारी २० आहे. राज्याच्या एकूण वनक्षेत्रापैकी ५८% वनक्षेत्र विदर्भात आहे. विदर्भाच्या भौगोलिक क्षेत्रापैकी ३८% क्षेत्र वनाखाली आहे. विदर्भात वनाचे क्षेत्र अधिक असल्याने सिंचन प्रकल्पास वनसंवर्धन कायदा (१९८०) अडथळीचा उरला आहे. या कायद्यानुसार वन जमीन उपलब्ध इ तालुकाप्रमाणे सिंचनाचे प्रकल्प सुरु करता येत नाही. सिंचन प्रकल्पाला वन जमीन मिळवण्याकरिता कायदाप्रमाणे केंद्र सरकारकडे अर्ज करावा लागतो. केंद्र सरकार काही

अटी लावून वन जमिनीकरीता त्याचता मान्यता देते. त्या अटी पैकी मुख्य अट म्हणजे वन जमिनीची किंमत (एन.पी.व्ही) व पर्यायी वनीकरणकरीता द्यावयाची जमीन व अशा जमिनीवर वन वाढवण्याकरीता लागणारी निधी. जमा केल्यानंतर अंतिम मान्यता केंद्राकडून मिळते. त्यानंतरच प्रकल्पाचे बांधकाम करता येते. या कटीता ५ ते ३० वर्षांचा काळावधी लागतो विदर्भ सोडून राज्याच्या इतर विभागात वन नसल्याने प्रकल्प सुरू करण्यास अडचण नसल्याने प्रकासकीय मान्यतेनंतर प्रकल्पाचे काम सुरू होते. विदर्भातील हृष्य प्रकल्प या प्रक्रियेमुळे रूढहला आहे. हा चंद्रपुरमधील प्रकल्प आहे. त्याला प्रकासकीय मान्यता (३२.०३.१९८३) मिळाली. केंद्राने ०३.०२.२००४ ला तत्पेक्षा मान्यता दिली. भारतीय सिव्हाडी अधिभेसनात राज्यपालांनी ०१.०१.२०१२ रोजी आदेश काढून एन.पी.व्ही. ची रक्कम १८८.४० कोटी भरणा केली परंतु पर्यायी वनीकरण कटीता रु ७१.३८ कोटी अजूनही भरणा व केल्याने केंद्र शासनाची अंतिम मान्यता मिळाली नाही. या प्रकल्पाचे काम सुरू झाले नाही. अंदाज १५.०५.२०१० ला नव्याने या प्रकल्पातील काही भाग ताडोबा अधिारी लवकर प्रकल्पाचा बचत झोनमध्ये घेईत केल्याने या प्रकल्पाच्या कामाला पुन्हा अडचण निर्माण झाली आहे. तसेच राज्याच्या वनविभागाने हा प्रकल्प रूढ व्हावा म्हणून प्रस्ताव चालवले आहेत तत्का. मिळालेल्या मान्यतेप्रमाणे २००४ ला रक्कमचा भरणा केला असता किंवा सर्वोच्च न्यायालयाने शासनाने कवून केलाप्रमाणे २००८ ला ही रक्कम भरली असती तर बकर झोनची निर्माण झालेली नवीन अडचण या प्रकल्पाच्या आड आली नसती.

सहा विभागांत विदर्भातील १४७ सिंचन प्रकल्पांचे काम वनजमिनीमुळे अडलेले आहे व हा प्रकल्पाची निर्माण होणारी सिंचन क्षमता १३, १७, ५९९ हेक्टर आहे. या प्रकल्पाला लागणारी वनजमिनी फक्त १४, ८७३ हेक्टर आहे जी विदर्भातील एकूण वनजमिनीच्या अर्धा टक्का सुद्धा नाही. तसेच प्रकल्पाचे लाभव्य गुणोत्तर काढत असताना वनकरीता लागणाऱ्या निधीचा २५ % व आदिवासी भागातील ५०% वजा करून लाभव्य गुणोत्तर काढण्यात येते. शासनाच्या या अटीमुळे विदर्भातील अनेक प्रकल्प लाभव्य गुणोत्तर पूर्ण करत नसल्याने रूढ होतत. वास्तविकतः एन.पी.व्ही. व पर्यायी वनीकरण प्रकल्पाला लागणारी संपूर्ण रक्कम केंद्राकडून राज्यशासनाकडे परत येत असल्यामुळे त्याचव्य गुणोत्तर काढताना या विधीचा विचार होऊ नये. दुसऱ्या जलसिंचन आयोगाने १९९९ च्या अहवाल खंड १ च्या परिच्छेद ५ मध्ये असा उल्लेख आहे. १९८० चा वन संरक्षण कायद्यामुळे जास्त अडचणीत आलेले खोरे म्हणजे वैनगांगेचे विदर्भातील गडचिरोली चंद्रपुर, भंडारा, गोंदिया व नागपूर या चार जिल्ह्यांमध्ये अनेक प्रकल्प वनखात्याच्या ताब्यातील जमिनीच्या हस्तांतरणाच्या अडचणीमुळे हाती घेता येत नाहीत. कमी हस्ती घेता येतील त्या बद्दल अनुमान काढण्याची कठीण होऊन बसले आहे.

श्वेत पत्रिकेच्या परिच्छेद ९.११ मध्ये जे प्राथमिक अवस्थेत असलेले मोठे व मध्यम १८ प्रकल्प दाखवलेले आहेत.त्यापैकी ७ विदर्भातील आहेत. व त्यांची सिंचनक्षमता ३,२७,५०० हेक्टर आहे. हे सर्व प्रकल्प प्राथमिक अवस्थेत असल्याचे कारण म्हणजे गेल्या ५ ते २५ वर्षांपासून वन जमीन मिळवण्यास लागलेला विलंब होय. पत्रिकेच्या फूट १०८ वर २५ % टक्क्यांहून कमी खर्च झालेल्या प्रकल्पाची संख्या एकूण ४८ आहे. त्यापैकी विदर्भातील मोठे ६ व १९ मध्य प्रकल्प असे एकूण २५ प्रकल्प आहेत. या प्रकल्पाचे काम बांधविण्याचे नियोजन पत्रिकेत आहे. या २५ प्रकल्पाची सिंचन क्षमता ५,३३ लक्ष हेक्टर आहे.

विदर्भातील सिंचनाच्या सोई वाढवण्यावर भूभागातील पाणी साठा व पातळी आणखी वाढेल जलसंपदा विभागातर्फे जो स्थितीदर्शक अहवाल दरवर्षी प्रसिद्ध करण्यात येतो त्यातील माहितीप्रमाणे भूभागातील विहिरीद्वारे होणाऱ्या सिंचनाची विभागवार परिस्थिती खालील प्रमाणे तक्ता क्रमांक ४ मध्ये आहे.

तक्ता ३: विदर्भाचा व मराठवाड्याचा सिंचन निधी उर्वरित महाराष्ट्रात वळविला (कोटी रुपये मध्ये)

१	२	३	४	५
वर्ष	विदर्भ	मराठवाडा	उर्वरित महाराष्ट्र	आधार
२००२-०३	-५७९.०७	-३०५२.७५	+२९९.०६	निर्देश पत्र दि.२३.०२.२००४
२००३-०४	-६५०.३४	-३८३.८८	+४३८.६१	निर्देश पत्र दि.०६.०३.२००६
२००४-०५	-७९५.८९	-१६१.७९	+९५७.६७	निर्देश पत्र दि.०१.०३.२००७
२००५-०६	-५२०.५७	-१३९.००	+६५९.५७	निर्देश पत्र दि.०१.०३.२००७

आधार : जलसंपदा विभागाचा २००९-१० वार्षिक अहवाल महाराष्ट्र शासन, मुंबई

बडेल आकडेवारी करून विदर्भाच्या विहिरीचे जलसिंचन ही सर्वात कमी आहे (कोकणात विहिरीचे सिंचन अपवाद) शेती करीता वीज वापरणी विभागवार परिस्थिती बघावूक आहे. ज्या विदर्भात मोठ्या प्रमाणात वीज निर्मिती होते. हा औष्णिक वीज निर्मिती करीता विदर्भातील सिंचनाचे पाणी वापरले जात त्या विदर्भात फार अल्प प्रमाणात वीज वापरले जाते. याची माहिती कृषी पंपाची अनुशेष काढण्याच्या पद्धती प्रमाणे (जी पद्धत दांडेकर समिती व अनुशेष निर्देशांक समितीने वापरली) दिनांक ३१.०३.२०११ रोजी राज्याच्या कृषी पंपाच्या एकूण अनुशेष ४,८५,६८३ आहे. तसेच या अनुशेषापैकी विदर्भाचा कृषी पंपाचा अनुशेष ३,५९,८५६ आहे. कृषी पंपाकरीता जो वीज वापरण्यात येते. त्याच्या प्रति हेक्टर सरासरी वीज वापर कोकणात ९७.३६ युनिट, नाशिक विभागात - १४३३.२० युनिट, पुणे विभागात - १२८१.८९ युनिट, मराठवाडा- ८६७.९५ युनिट, तर विदर्भात ३९०.१५ युनिट आहे. याचा विचार करता विदर्भात कृषी करीता वीज वापरण्यास भारनियमन लावू नये.

सा राज्यपालांनी दिनांक १७.०३.२०१२ मध्ये दिलेल्या निर्देशानुसार विदर्भातील जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी व १९९४ चा अनुशेष लवकर दूर होण्यासाठी विदर्भ पाटबंधारे विभाग महामंडळाला भरपूर कर्मचारी उपलब्ध करून द्यावेत तसेच प्रकल्प लवकर पूर्ण करण्यासाठी निधी एका प्रकल्पावरून दुसऱ्या प्रकल्पावर खर्च करण्याकरीता आदेश निर्गमित करून तसे आदेश काढावेत, ह्या सूचना दिल्या या संबंधीचे जवळपास ३०० कोटीचे प्रस्ताव आहेत. पण ९ महिने होऊनही राज्यपालांच्या निर्देशाप्रमाणे आदेश निर्गमित झालेले नाहीत.

पाटबंधारे विकास महामंडळाला कर्मचारी उपलब्ध करून देण्याचे शासनाला राज्यापालांनी निर्देश दिले होते. पण त्याची पूर्णता न झाल्याने विदर्भातील सिंचन प्रकल्पाला खीळ बसली आहे. आज विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळाकडे मंजूर पदापैकी जवळपास ८४ उपअभियंत्यांची व ३७१ शाखा अभियंत्यांची पदे रिक्त आहेत. आय.पी.डि.व्ही.जेन नागपूर मध्ये मंजूर १०२ पदापैकी ३५ पदे व अमरावती विभागात १५७ मंजूर पदापैकी ३२ रिक्त आहेत. त्यामुळे सिंचन प्रकल्पाचे काम पूर्ण होण्यास वेळ लागतो.

श्वेत पत्रिकेतील परिच्छेद ९ प्रमाणे पुढील निवोजनाच्या दिशेसंबंधी अनेक उपाय योजना केल्या आहेत त्यापैकी उपसा सिंचन योजनेला प्राधान्य देऊ नये ही एक सूचना आहे. परंतु विदर्भातील सिंचन वापरकरीता व त्यातल्या त्यात गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपुर, भंडारा, खोरे जिल्हाकरीता वन जमिनीच्या अडचणीमुळे उपसा सिंचन योजना घेणे आवश्यक आहे. सध्या ही सूचना विदर्भातील उपसा जलसिंचन करीता लक्ष्य होऊ नये.

श्वेत पत्रिकेत असाही उल्लेख आहे की प्रगत अवस्थेतील सानू सिंचनाचे प्रकल्प पूर्ण केल्या शिवाय प्राथमिक अवस्थेतील किंवा २५ % हून कमी खर्च झालेले प्रकल्प थांबवून व नवीन प्रकल्प सुरू करू नये हा उद्देश जाहीर केला आहे. त्यामुळे विदर्भातील प्राथमिक अवस्थेतील प्रकल्प, नवीन प्रकल्प बांधवले लागतील असे झाले तर विदर्भातील जलसिंचन अनुशेष वाढत जाणार आहे. या बाबत जलसिंचन आयोगाच्या अहवालात खंड १ परिच्छेद ९.७.५ मध्ये असा धोरणाला विरोध करण्यात आला आहे.

सा राज्यपालांनी असाही निर्देश दिलेला आहे की, मंडळ विहाय केलेले निधीचे पाठप (निचायक) त्याच टक्केवारीने मंडळ विहाय उपलब्ध करून द्यावे, परंतु याचा सातत्याने पंग होत आहे राज्यापालांनी विदर्भ व मराठवाड्याला ठरवून दिलेल्या निधीपेक्षा कमी प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देता सातो. व खर्च कमी केल्या जाते. वित्त विभागातर्फे डी.के.व्ही.समिती समोर जे सादरीकरण झाले. त्यात त्यांनी योजना व योजनेत विकास खर्चाचे मंडळ विहाय वन २०१०-११ ची आकडेवारी सादर केली. ती अशी या वर्षीत विदर्भाचे ६२९५ कोटी व मराठवाड्याचे ४,९५८ कोटी असे एकूण ११,२५३ कोटी रुपये राज्यापालांच्या निर्देशाविरुद्ध उर्वरित महाराष्ट्रात वळविण्यात आले. ही फक्त एक वर्षाची माहिती आहे. अशीच माहिती इतर ही वर्षाची मिळाल्यास विदर्भ व मराठवाड्याचे हजारो कोटी रुपये उर्वरित महाराष्ट्रात वळविण्याचे दिसते.

राज्यपालांचे निर्देश

यापूर्वी दिलेल्या निर्देशांचे योग्यरीतीने पालन होत नसल्याबद्दल राज्यपाल के.शंकरनारायण यांनी सरकारकडे नापसंती व्यक्त केली आहे. राज्यातील रखडलेले सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी पुढील वर्षाकरिता (२०१३-१४) निधीवाटपाबाबत राज्यपालांनी दिलेले निर्देश विधिमंडळात मांडण्यात आले. सिंचनासाठी ८,२१६ कोटी ७३ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आलेली आहे. गोरीखुर्द, आंतरराज्यीय किंवा अन्य काही प्रकल्प वगळता ६,६६७ कोटी रुपयांच्या निधीचे वाटप कसे करावे, हे राज्यपालांनी ठरवून दिलेले आहे. उर्वरित महाराष्ट्राच्या वाट्याला ३,०६४ कोटी रुपये येणार असले तरी त्यापैकी दीड हजार कोटी कृष्णा खोऱ्याकरिता उपलब्ध होतील पराठ्याड्याच्या वाट्याला १,३१५ कोटी रुपये येणार आहेत. विदर्भासाठी २,२८७ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आलेली आहे. याशिवाय बुलढाणा, अकोला, वर्धा, आणि अमरावती या अनुशेष जास्त असलेल्या जिल्हाकरिता विशेष बाब म्हणून ७५० कोटी रुपये देण्याचा आदेश देण्यात आला आहे. यामुळे विदर्भाच्या वाट्याला तीन हजार कोटीच्या आसपास निधी येणार आहे. अमरावती विभागातील भौगोलिक अनुशेष दूर करण्याकरिता सरकारच्या वतीने गांधीयाने प्रयत्न होत नसल्याबद्दल राज्यपालांनी असमाधान व्यक्त केले आहे. अनुशेषाची कामे जलद गतीने होण्यासाठी पुरेशा कर्मचारी वर्गाची नेमणूक करावी असा निर्देशही राज्यपालांनी दिला आहे. तसेच रखडलेले प्रकल्प आधे पूर्ण करावेत नवीन प्रकल्प हाती घेऊ नयेत असा स्पष्ट आदेशही दिलेला आहे.

संदर्भ

1. census of India -१९३१, vol, XII, central provinces and Berar, part २ page-१००-११०.
2. फडके. य. दि. १९८९, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड - ३, पृ. ४०
3. phadke d,y, १९७९ politics and language, himalaya publication, bombay, page-३०, ३१
4. ४) किमतकर मधुकर, डिसेंबर २०१२, महाराष्ट्र शासनाची राज्यातील सिंचनाची प्रगती व भविष्यातील वाटचाल, पृष्ठ-२,३,४,५,६,७, ८, ९, १०,११,१२.
5. देशपांडे विनायक आणि कुलकर्णी अंजली, १९९३ विदर्भाच्या रस्ते विकास, अर्थसंवाद खंड-१७, अंक तिसरा, ऑक्टोबर-डिसेंबर, पृष्ठ २४० - २४३
6. उखळकर आ. श्रा. १९८३, विदर्भ : आर्थिक विकास आणि अनुशेष, विदर्भ विकास महासभा प्रकाशन नागपूर, पृ. ५-७,
7. prabhu seeta, k and p. c. sarkar, १९९२ Identification of levels of development : case of maharashtra, economic and political weekly- (EPW) september page- १९३५-१९३६
8. Report of Indicators and backlog committee, २००० Government of maharashtra, Department of planing, bombay page. ४०-४१
9. पुर्वोक्त, उखळकर, आ. श्रा. १९८३, पृ ८,९
10. अर्थबोध पत्रिका खंड ९ अंक १२ मार्च २०११, पृष्ठ-१६,१७,१८,१९,२०,२२,२३,२५.
11. किमतकर मधुकर, १४ ऑगस्ट २०१०, भविष्यातील विकासकरिता वेगळ्या विदर्भ राज्याशिवाय अन्य पर्याय नाही. विदर्भाला सुद्धी करा, साधना, पुणे , पृष्ठ- २२, २३.
12. देशपांडे विनायक श्रीधर, २१ मार्च २०१३ कसे साधणार संतुलन विदर्भात? लोकसत्ता पृष्ठ-१०
13. पुर्वोक्त सत्यशोधन समिती, १९८४, पृ ४३-४४
14. op-cit, indicators and backlog committee, २०००, page ४७-४९
15. २१ मार्च २०१३ लोकसत्ता.मुंबई, पृष्ठ- ३
16. पुर्वोक्त, उखळकर आ. श्रा. १९८३, पृ. १०-११
17. Kale yoganand and v. m. vaidya, १९९०, separate vidarbha: the only Alternative page.१-३
18. कडुकर हेमंत अरुणराव, २००६ जुलै, विदर्भाचे मागासलेपण आणि विदर्भ वैधानिक विकास मंडळ: एक अभ्यास, राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, पुणे विद्यापीठ पुणे. (अप्रकाशित)
19. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी , २००८-०९ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई. पृष्ठ-१०८, १०९, ११०,१११.
20. संतोष प्रधान, १४ एप्रिल-२०१५, प्रादेशिक वाद वाढतच जाणार ? लोकसत्ता मुंबई.
21. सिध्देश्वर डुकरे, २४ डिसेंबर २०१४, केळकर समितीचा अहवाल सादर - विदर्भास स्वायत्तता देता येईल, सकाळ न्युज नेटवर्क पृष्ठ-२.
22. तुषार बोडके, २२ डिसेंबर-२०१४, केळकर समितीच्या शिफारशी - महाराष्ट्र टाईम्स, नागपूर.
23. अमरावती प्रतिनिधी, ९ नोव्हेंबर-२०१४, लोकसत्ता अमरावती.

लेखकाचा परिचय - सध्या देगलूर महाविद्यालय देगलूर येथे राज्यशास्त्राचे सहाय्यक प्राध्यापक आहेत. "छोट्या राज्यांचा प्रश्न : विदर्भ आणि तेलंगणा यांचा समिक्षात्मक अभ्यास" या विषयावर सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठात Ph.D. संशोधन पूर्ण, सामाजिक, राजकीय घडामोडींवर, नवभारत, सत्यागृही विचारधारा, सुगाव, जडण-घडण, लोकप्रशासन पत्रिकेतून लिखाण. तसेच अनेक राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय चर्चासत्रात पेपर वाचन आणि सहभाग.

माधव चोले, राज्यशास्त्र विभाग, देगलूर महाविद्यालय देगलूर., ई-मेल : cholemadhav@gmail.com, मो.क्रं. ९९७०५६३३८५, ८१०८८१२७२७.